

بررسی تاثیر حاشیه نشینی در وقوع جرم و ناامنی در فضای شهری

نمونه موردی (محل جهاد و اطراف کال عیدگاه سبزوار)

سید حسین اشرفی ، حمید حسین آبادی ، محمد موحدی ، علی اویسی ، نعمت الله جندقی

۱- استاد دانشگاه آزاد شاهرود

۲- نویسنده مسئول : دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد شاهرود

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد شاهرود

۴- دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد شاهرود

۵- دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد شاهرود

Email: Hamid.hosseiniabadi@yahoo.com

چکیده مقاله

حاشیه نشینی و مشکلات آن خصوصاً در دهه های اخیر با گسترش شهرها کنترل وضعیت حاشیه نشینی و جلوگیری از گسترش آن بیش از پیش احساس می شود. در این مقاله سعی شده پس از بررسی مفهوم حاشیه نشینی، روند شکل گیری و تاریخچه به اثرات سوء آن اشاره شود و به راهکارهایی جهت کنترل معضلات حاشیه نشینی مهاجرین که عموماً از فقیرترین گروههای اجتماعی هستند، پرداخته شود. که در ناامن ترین مناطق شهری سکونت اختیار کرده و همین امر نیز زندگی و معیشت آنها را با خطرات بیشتری مواجه ساخته است. ناامن تر شدن زندگی برای این گروه، آنها را به مرحله ای رسانده است که عملاً چیزی برای از دست دادن نداشته باشند، به بمب متحرکی بدل می شوند که هرآن، احتمال انفجار آنها وجود داشته و گروه زیادی از مردم و دارایی آنها و حتی امنیت کل شهر را به خطر می اندازند.

واژگان کلیدی : حاشیه نشینی، گسترش شهر، معضلات، معیشت

مقدمه

نظریه پردازان غربی اعتقاد دارند ساکنان حاشیه نشینها، مردمی بی جا، آواره و رانده شده اند، که مانند خس و خاشاک بر سیل مهاجرت از روستاها کنده و به شهرها آورده شده اند. بدون اینکه در جامعه مدرن پذیرفته شده باشند، به نظر این گروه حاشیه نشینی از جمله عوارض جانبی گذار جوامع سنتی به سوی جوامع صنعتی و شهری مدرن است و چنین تحول عظیمی بدون عوارض جانبی امکان پذیر نخواهد بود. سیر منطقی این نظریه رهاسازی حاشیه نشینان به حال خود است تا اینکه دست نامرئی بازار فکری به حال آنان نماید و یا حداکثر محلی برای اجرای برنامه های تسکین دهنده جهت کاستن از خطر انفجار این بمب ساعتی باشند.

هدف اصلی از نگارش این مقاله بررسی عوامل موثر حاشیه نشینی در ارتکاب جرم در شهر سبزوار بوده و نتایج این تحقیق نیز در جهت تایید فرضیه های این پژوهش بوده که بین عوامل موثر حاشیه نشینی و گرایش به رفتار بزهکارانه، عوامل موثر حاشیه نشینی و عوامل محیطی و خانوادگی در مناطق حاشیه نشین و عوامل آموزشی و فرهنگی در مناطق حاشیه نشین رابطه ی معنی دار وجود دارد.

در کشور ما این بحرانها از حساسیت بیشتری برخوردارند. حاشیه نشینی از پیامدهای توسعه ناهمسو و بدریخت در نظام شهرنشینی است. بیش از ۵۰ درصد از جمعیت جهان در شهرها سکونت دارند، فضاهایی منطقه ای که بستری گسترده از ساختارهای خرد و کلان ارتباطی، تعارضات اجتماعی و خشونت های سازمان یافته را ترسیم می نماید. بسیاری از مسائل اجتماعی-اقتصادی و سیاسی در کشورهای در حال توسعه ناشی از رشد و گسترش بدریخت نظامها و فضاهای شهرنشینی بوده است. زمانی که ساختار کلان در توزیع سرمایه با ایجاد نابرابری برخی از فضاهای منطقه ای مثل روستاها و شهرهای کوچک را محروم می نماید، به خلق پاره ای از نظامهای وابسته، حاشیه ای، عقب مانده، سکونتگاه های غیرقانونی و مهاجر دامن می زند. (حاشیه نشینی ۲، شیخاوندی، ۱۳۸۲: ۱۲۲-۱۲۱) ساکنینی که با پذیرش یا رد اهداف ساختار کلان شهری از راه مناسبات غیرتعریف شده و وسایل غیرقانونی درصدد کسب امتیازات محروم شده اند. (ر.ک: نظریه مرتون، مناسبات اهداف- وسیله) این توزیع مناسبات و تسهیلات اثرات اقتصادی، اجتماعی و جنایی خواهد داشت.

بیان مسئله

مشکل حاشیه نشینی شهر سبزوار همچون سایر شهرهای جهان سومی، علل مشابهی دارد که در این تحقیق بسیاری از ابعاد متفاوت از سایر پایان نامه ها در کنار عللی که تا به حال بیان شده است مطرح می گردد و بعد مکانی و ناهنجاری های اجتماعی اعم از فرهنگی، روابط اجتماعی، فقر، زندگی در خیابان، و وقت گذراندن در سر کوچه و محله، تضعیف کنترل اجتماعی غیر رسمی، آرزوی بی حد و حصر، تعارضات والدین، پایگاه اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی خانواده، سطح تحصیلات خانواده و ... مورد بررسی قرار می گیرد.

افزایش میزان جرایم در سالهای اخیر تصادفی نیست و ریشه در گسترش شتابان حاشیه نشینی شهری دارد. و به همین خاطر کلانشهرهای کشور با جاذبه های اقتصادی - فرهنگی در معرض خطر هستند چرا که فرایند افزایش جمعیت مهاجران مناطق، سرعتی بی سابقه داشته است.

ایران به عنوان شانزدهمین کشور پرجمعیت جهان طی سالهای ۱۳۳۵ - ۱۳۸۰ جمعیتش ۶/۳ برابر افزایش یافته درحالی که این رشد برای جمعیت جهان کمتر از ۳/۲ برابر بوده است. رشد جمعیت شهری کشور طی همین مدت (۴۵ سال) بیش از ۷ برابر بوده است.

غیر از شهرهای بزرگ کشور، درمورد خاص سبزوار پدیده جدیدی طی ۲۷ سال گذشته بروز کرده که تقریباً غیرمتعارف بوده است. و آن افزایش انفجاری جمعیت روستایی استان خراسان رضوی است که با نرخ بالایی ۵/۷ درصد رشد داشته و جالب اینکه مهاجران به مناطق روستایی استان خراسان رضوی از شهرها به روستاهای اطراف سبزوار رانده شده اند و این نمادی از پدیده مورد بحث است با ارزش جامعه شناختی بالا. (موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران ۱۳۷۰)

احساس ناامنی در محله، تنها به دلیل جرایم خشونت آمیز نیست بلکه نابهنجاریها و رفتارهای اخلاکگرانه چون اعتیاد، ولگردی، تکدی گری و سرقت گذشته از اینکه عامل اصلی ترس و احساس ناامنی عمومی اند به نوبه خود قطعاً زمینه رواج گسترده جرایم را نیز فراهم می نمایند. همانطوریکه اگر پنجره ای از ساختمان بشکند و همچنان تعمیر نشده رها گردد به زودی کل ساختمان منهدم خواهد شد. برای پیشگیری از انهدام اجتماع نیز باید به محض شکسته شدن اولین هنجار فوراً با هنجار شکن برخورد کرد.

اهمیت و ضرورت تحقیق

حاشیه نشینان که بیشتر مهاجران روستایی و حامل خصلت های اجتماعی هستند با خصایص جامعه شهری سختی ندارند. از نظر آسیب های اجتماعی نیز سهم بالایی از وقوع جرم و جرایم به حاشیه نشینان اختصاص دارد و به دلیل عدم تطابق هنجاری و نایل نشدن به یک شناخت جامعه حاشیه نشینان و نیز سطح نازل معیشت اقتصادی این طبقه جامعه یک نوع انحراف نهادینه شده در کنش آنها به چشم می خورد .

رواج مشاغل کاذب و غیر رسمی، فقر اقتصادی و نبود مهارت فنی در میان مهاجران حاشیه نشین مشاغل را رواج داده که در متن زیست شهری قابل مشاهده است مانند دستفروشی کالا، دلالی و دیگر دوره گردها، عدم برخورداری از بهداشت و امکانات درمانی، تراکم جمعیت در کنار فقدان امکان شهری باعث شده که از نظر بهداشتی مناطق حاشیه ای شهرها در وضعیت وخیمی قرار گیرند و آمار بالای بیماری های واگیر و پوستی و گوارشی گواهی بر این مشکل عمده در مناطق حاشیه نشین است .

مبانی نظری

در تعریف امنیت منابع مختلف، تعاریف متفاوتی را ارائه کرده اند. فرهنگ معین امنیت را مصدر جعلی می داند که حاوی معانی چون ایمن شدن، در امان بودن و بی بیمی است (فرهنگ معین، ۱۳۶۰: ۳۵۴). فرهنگ عمید نیز امنیت را آرامش، آسودگی و ایمنی تعریف کرده است (فرهنگ عمید، ۱۳۴۵: ۱۳۸). از مقوله امنیت میتوان دسته بندی های مختلفی ارائه داد. در یک تقسیم بندی عمده می توان امنیت را به امنیت فردی و اجتماعی تقسیم بندی نمود. بر این اساس امنیت فردی ناظر به آرامش و آسایشی خواهد بود که خود فرد با در نظر گرفتن امکانات جامعه برای خود فراهم می کند. در مقابل، امنیت اجتماعی در اشاره به آسودگی و آرامش مهیا شده از طرف جامعه برای اعضای خود به کار می رود (دفتر سیاسی نیروی انتظامی، ۱۳۷۴: ۱۳). در جوامع بدوی و ایستا یعنی جوامعی که در آن ها قوانین مکتوب و مدون وجود نداشت، جرم عبارت بود از تخلف و سرپیچی از آداب و رسوم و ضوابط اجتماعی و کسی که مرتکب جرم می شد و یا عمل خلافی انجام می داد با تقبیح شدید اجتماعی مورد مجازات و سرزنش قرار می گرفت که این تقبیح و عکس العمل های اجتماعی، امروزه منشأ پیدایش، تغییر و تکامل قوانین جزائی امروزی می باشد (مساواتی آذر، ۱۳۷۴: ۸). در این رابطه مانهیم معتقد است که موضوع جرم از نظر جرم شناسان مفهوم گسترده تری دارد زیرا اولاً جرم یا جنایت بیش از حد وسیع و گسترده است، به طوری که می تواند تغییر رفتار را از قتل بی نهایت فجیع تا تخلفات جزئی ترافیک جاده یا تخلفات مربوط به مواد غذایی و یا سوءاستفاده از مخدرات شامل شود. ثانیاً هیچ توافق کلی وجود ندارد که چه چیزی جرم را از بی عدالتی اجتماعی یا شبه جرم ها متمایز و از هم جدا می کند. (همان، ۴ و ۵). بنابراین، جرم عملی است که بر خلاف یکی از موارد قانون مجازات عمومی هر کشور باشد و مجرم کسی است که در زمان معینی عمل او بر خلاف مقررات قانون رسمی کشور باشد (ستوده، ۱۳۷۳: ۶۵). حامی نژاد در پیوند جرم، امنیت و حاشیه نشینی اعتقاد دارد که، حاشیه نشینی با قسمت های شلوغ و کثیف شهر که فقر و بیماری، جرم و جنایت در آن عمومیت دارد شناخته می شود (میره، ۱۳۸۰: ۲۰).

معرفی شهر سبزوار و منطقه مورد مطالعه

موقعیت جغرافیایی

شهرستان سبزوار واقع در غرب استان خراسان رضوی براساس آخرین تقسیمات کشوری این شهرستان دارای چهار بخش به نام‌های مرکزی، روداب، داورزن و ششتمد است. بخش‌های جوبین و جغتای در سال ۱۳۸۷ و بخش خوشاب در سال ۱۳۸۹ از شهرستان سبزوار جدا شدند و خود به شهرستان ارتقا یافتند. که از شمال با شهرستانهای قوچان، اسفراین و جاجرم؛ از غرب با استان سمنان (شهرستان شاهرود)؛ از جنوب با شهرستان بردسکن و کاشمر و از شرق با شهرستان نیشابور مجاورت دارد. همچنین در طول جاده ابریشم و ترانزیت کالا و در مسیر تردد زائران حرم رضوی قرار دارد.

جمعیت

جمعیت سبزوار در سال ۱۳۸۹ برابر با ۴۷۷۴۸۲ نفر بوده است که سی امین شهر پرجمعیت کشور به شمار می آید. همچنین سبزوار دومین شهر پرجمعیت استان خراسان رضوی پس از مشهد می باشد. شهر سبزوار برخوردار از ۳ هزار حاشیه نشین از مجموع ۵۰۰ هزار نفر جمعیت اغلب حاشیه نشین ها مهاجر هستند و از روستاهای مختلف استان خراسان رضوی و خراسان شمالی و جنوبی مهاجرت کرده اند. در برخی موارد حاشیه نشینی به این معنی اطلاق می شود که افرادی در کنار انباشت زباله های شهری زندگی می کنند و از آنها نیز تغذیه می کنند ولی خوشبختانه این نوع حاشیه نشینی در شهر سبزوار وجود ندارد. (شهردار سبزوار ۱۳۸۹)

تعریف عملیاتی

مفهوم حاشیه نشینی

مفهوم حاشیه نشینی به معنای اعم، شامل تمامی کسانی است که در محدوده اقتصادی شهر ساکن هستند ولی جذب اقتصاد شهری نشده اند. جاذبه‌ی شهرنشینی و رفاه شهری، این افراد را از زادگاه خویش کنده و به سوی قطب‌های صنعتی و

بازارهای کار می کشد و اکثراً مهاجرین روستایی هستند که به منظور گذران بهتر زندگی، راهی شهرها می شوند (موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران، بهمن ۱۳۵۰ ص ۷)،
حاشیه نشینی از دیدگاه آقایان منصوریان و آیت اللهی به گونه ای دیگر است: «حاشیه نشینان بر اثر نیروی دافعه ی خاستگاه چون فقر و بیکاری و کمتر عوامل جاذب شهری از زادگاه خود روستا، ایل یا شهر - رانده شده و به شهرها روی آورده اند از آنجاییکه اکثریت این گروهها بیسواد بوه و مهارت لازم را جهت جذب در بازار کار شهر ندارند عامل پس ران شهری نیز آنها را از شهر رانده و به حاشیه کشانده است (منصوریان، ۱۳۷۶ ص ۲)

مشکلات حاشیه نشینی در اطراف کال عیدگاه سبزوار

مسکن های غیر معمول - خیابانها و کوچه های تنگ و باریک، مشکلات زیست محیطی و بهداشتی، فزونی و تراکم بالای جمعیت، فقر فرهنگی و آسیب پذیری بالا در برابر حوادث طبیعی به خصوص سیل و زلزله - سطح پایین برخورداری از امکانات و تسهیلات زندگی، عدم برخورداری از امکانات، تأسیسات و خدمات شهری، اشتغال غالب در مشاغل غیر رسمی، تصرف غیر قانونی زمین و ... از ویژگیهای اسکان غیر رسمی می باشد.

منازل و معابر غیر استاندارد مشکل عمده حاشیه نشینی در اطراف کال عید گاه سبزوار

مهمترین مشکلات زندگی خانوادگی در محلات حاشیه نشین عبارتند از:

- ۱- بیکاری و نداشتن شغل دائم سرپرست خانوار
- ۲- نداشتن خانه و مسکن مناسب
- ۳- ناهنجاری های اجتماعی و فرهنگی در این محلات

- ۴- عدم توانایی شهرداری ها در تامین امکانات رفاهی و تفریحی برای فرزندان حاشیه نشینان
- ۵- اعتیاد
- ۶- آسفالته نبودن کوچه ها
- ۷- کمبود بهداشت و سرپوش نبودن کال خروجی و فاضلاب های محله
- ۸- کمبود امکانات رفاهی، فرهنگی و آموزشی
- ۹- لوله کشی های قاچاق و به دنبال آن ترکیدگی دائمی لوله ها
- ۱۰- شلوغی محله ها؛ تراکم جمعیتی زیاد، بافت های چند قومی از جمله این معضلات هستند.

مهمترین علل تمایل به زندگی حاشیه نشینی

- ۱- کمی در آمد روسای خانوار و بالا بودن بهای زمین و هزینه ساخت و ساز رسمی و گرانی اجاره بها
- ۲- دافعه های مبدا از جمله درآمد کم و نداشتن زمین
- ۳- اگر شهرها بصورت مناسب منطقه بندی و توسعه نیابند زمینه برای ساخت و ساز های غیر مجاز فراهم شده و محلات زاغه نشینی بوجود خواهد آمد.
- ۴- مهاجرت،
- ۵- نقش و تاثیر عملکرد ادارات و دستگاههای دولتی و عمومی را نیز نباید نادیده گرفت.

نتایج تحقیق

مناطق حاشیه نشین شهر سبزوار موجب تراکم زیاد جمعیتی در مناطق و خانوارها می شود. همچنین استفاده از مصالح کم دوام و فقدان فضاهای سبز و باز عمومی در سطح محله های این مناطق و دسترسی ساخت واحدهای مسکونی این مناطق به شبکه های اصلی شهری از ویژگی های کلی این مناطق است.

نتایج توصیفی تحقیق نشان می دهد که ۶۹/۲ درصد از ساکنین مناطق حاشیه نشینی از روستاها به این مناطق مهاجرت کرده اند، ۲۴/۶ درصد نیز از سایر شهرها و یا از سایر مناطق شهر به این سکونت گاه ها آمده اند.

مطالعه سطح سواد و تحصیلات ساکنین در این مناطق نشان می دهد که اکثریت آنها (۶۷/۱ درصد) تحصیلات ابتدایی و پایین تر دارند. (۳۰/۴٪ بی سواد، ۳۶/۷٪ دارای تحصیلات ابتدایی) در حالی که فقط درصد کمی تحصیلات بالاتر داشته اند (۲۶٪ سطح راهنمایی، ۴/۲٪ در سطح متوسطه، ۲/۸٪ دیپلم، و ۶٪ فوق دیپلم و بالاتر تحصیل کرده اند).

مطالعه وضعیت شغلی ساکنین مناطق حاشیه شهر سبزوار نشان می دهد که حدود ۱۹/۸٪ از ساکنین این مناطق کارگر روزمزد و ۴/۷٪ شاغل در بخش دولتی و ۷/۶٪ شاغل در بخش خصوصی و ۱۲/۵٪ از آنها کشاورز و ۴۷/۱٪ از آنها خانه دار (زنان) و ۸/۳٪ از آنها بیکار بوده و شغلی نداشته اند.

با توجه به نوع مشاغلی که عنوان شد، افراد پاسخگو یا فاقد شغل اند، یا کارگر یا خانه دار و یا شاغل در بخش خصوصی اند.

پیشنهاد و راهکارها جهت افزایش امکانات به حاشیه نشینان

- ۱- ارتقاء کیفیت سکونت از طریق اعطاء برخی امکانات و تسهیلات و سعی در تطبیق منازل و محلات با اصول و معیارهای شهرسازی صورت پذیرد.
- ۲- احداث معابر و گذرگاهها در این مناطق که امکان دسترسی آسان و فوری پلیس و نیروهای انتظامی و امنیتی و اکیپ های امداد مثل خودروهای آتش نشانی و اورژانس و غیره را فراهم نماید.
- ۳- ایجاد روشنایی کافی در کوچه ها و معابر.
- ۴- شناسایی ارازل و اوباش و مجرمین سابقه دار این مناطق و تشکیل شناسنامه برای نامبردگان.
- ۵- بالا بردن ضریب امنیتی مناطق یاد شده توسط مراجع انتظامی و امنیتی.
- ۶- تعطیلی مراکز صنفی فاقد مجوز و پروانه کسب و الزام آنها جهت اخذ مجوز و پروانه کسب.
- ۷- زیباسازی ظواهر ساختمانها و بناهای موجود در این مناطق چرا که ثابت شده مسکن بد و کثیف تاثیر در وقوع جرم دارد.
- ۸- ایجاد فضاهای تفریحی و فراغتی سالم جهت پرکردن اوقات فراغت ساکنین مناطق حاشیه نشین.
- ۹- بازرسی و نظارت کافی کارشناسان بهداشت و محیط زیست از مناطق حاشیه نشینی.
- ۱۰- تصویب طرحها و برنامه های و پروژه های مهم شهری.
- ۱۱- پیشنهاد راهکارهایی جهت پیشگیری و کاهش جرایم در مناطقی که هنوز حاشیه نشینی در آن رواج نیافته.

۱. آقاجانین، اکبر و امیر هوشنگ مهریار (۱۳۵۸) تاثیر میزان مرگ و میر بر شیوع استفاده از وسایل و روشهای جلوگیری از حاملگی در جوامع روستایی ایران، شیراز، مرکز جمعیت شناسی
۲. احمدیان، محمد علی حاشیه نشینی؛ ریشه ها و راه حل ها، اندیشه حوزه، شماره ۴۳ و ۴۴، آذر اسفند ۱۳۸۲، (از صفحه ۲۷۶ تا ۲۹۶)
۳. اصغری زمانی پژوهشی در روند حاشیه نشینی ایران (مطالعه موردی سبزوار) ، اکبر ، صص ۳۸ و ۳۹
۴. بهزاد فر، مصطفی، ۱۳۸۵، در جستجوی هویت شهری سبزوار، وزارت مسکن و شهرسازی
۵. پاکدامن، رستمعلی، ۱۳۷۶، کلیات نظری و عملی بافت قدیم در مقیاس جهانی و ملی مجموعه مقالات همایش تخصصی بافتهای شهری
۶. تدبیر سال پانزدهم چالش حاشیه نشینی و مدیریت شهری، شماره ۱۵۲، دی ۸۳
۷. تقوی، نعمت الله (۱۳۷۶) مبانی جمعیت شناسی، انتشارات پژوه، سبزوار
۸. توسلی، غلامعباس (۱۳۷۶) جامعه شناسی شهری، دانشگاه پیام نور
۹. خراطها، سعید، محلات ناهنجار شهر تهران (مورد: محله غربت)، مجموعه مقالات همایش حاشیه نشینی و اسکان غیر رسمی
۱۰. دهقان، مهدی، حاشیه نشینی مقاله برنامه ریزی شهری درس جغرافیای شهری
۱۱. هادیزاده بزاز، مریم حاشیه نشینی و راه کارهای ساماندهی آن در جهان، اندیشه حوزه، شماره ۴۳ و ۴۴، آذر - اسفند ۱۳۸۲
۱۲. رفیع پور فرامرزی، سرطان اجتماعی فساد، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول ۱۳۸۶
۱۳. رفیع پور، فرامرزی. ۱۳۷۶. توسعه و تضاد: کوششی در جهت تحلیل انقلاب اسلامی و مسایل اجتماعی ایران. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۱۴. ریموند گسن جرم شناسی نظری، ترجمه مهدی کی نیا، انتشارات مجد، اردیبهشت ۱۳۷۷
۱۵. سازمان برنامه و بودجه، قانون برنامه دوم و سوم و چهارم توسعه اقتصادی - اجتماعی کشور
۱۶. ستوده هدایت اله آسیب شناسی اجتماعی (جامعه شناسی انحرافات) ، انتشارات آواری نور، ۱۳۸۰
۱۷. سرشماری عمومی نفوس و مسکن، مرکز آمار ایران ۱۳۶۵، ۱۳۷۵، ۱۳۸۵
۱۸. سلطان زاده- حسین، ۱۳۶۷، مقدمه ای بر تاریخ شهرسازی در ایران، انتشارات سپهر ایران
۱۹. شماعی، علی و احمدپور- احمد، ۱۳۸۴، بهسازی و نوسازی شهری از دیدگاه جغرافیا، انتشارات دانشگاه تهران
۲۰. عطاءالله، حاشیه نشینی، یک معضل اجتماعی، مثنوی، مجموعه مقالات همایش حاشیه نشینی و اسکان غیر رسمی
۲۱. فلسفی، محمد تقی. ۱۳۵۳. بزرگسال و جوان از نظر افکار و تمایلات. تهران: معارف اسلامی.
۲۲. قهرمانی، حسن، ۱۳۸۶، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرند
۲۳. مجموعه قوانین و مقررات شهرسازی و معماری، ۱۳۸۰، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی
۲۴. مشهدی زاده دهاقانی- ناصر، ۱۳۷۳، تحلیلی بر ویژگیهای برنامه ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
۲۵. مهدیزاده- جواد، ۱۳۸۲، برنامه ریزی راهبردی توسعه شهری، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی